

УДК 94 (477+438)“1926/1939”

Сергій Гуменний

НЕЛЕГАЛЬНІ МІГРАЦІЇ НА РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ КОРДОНІ В УМОВАХ РЕЖИМУ “САНАЦІЇ” У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1926–1939)

Стаття присвячена малодослідженому питанню нелегальних міграцій українського населення з території УСРР (УРСР) до Другої Речі Посполитої у період “санациї” 20–30 х рр. ХХ ст. Особливу увагу звернено на маловідомі епізоди протистояння “збігців з СРСР” із органами охорони державного кордону міжвоєнної Польщі – Корпусом охорони прикордоння, державною поліцією та радянськими охоронцями “збручанського кордону”.

Ключові слова: біженці, нелегальні мігранти, радянсько-польський кордон, Корпус охорони прикордоння (КОП), Друга Річ Посполита, “санация”, Тарнопольське воєводство, УСРР (УРСР).

З 1926 по 1939 рр. західноукраїнські землі перебували в системі політико-економічних координат відновленої Польської держави. Друга Річ Посполита, підписавши Ризький мир 1921 р., отримала нестійку і прозору для ворожих впливів державну межу із СРСР, мала невирішені територіальні протиріччя з Німеччиною та Чехословаччиною (ЧСР), займала великі території, де переважало непольське населення. У 1926–1939 рр. робилися спроби національного порозуміння, але помітних результатів вони не дали. Асиміляторська політика польської влади, так само, як зневіра у можливостях демократичного вирішення проблем етнічних меншин, спонукали їх до боротьби за національну справу. Міжнародна позиція Другої Речі Посполитої та господарсько-політична обстановка усередині країни також спричинили до кризи польського парламентаризму, еволюції політичної системи країни в бік авторитаризму.

Особливу роль в політичному житті Другої Речі Посполитої відіграв український фактор. В сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії є чимало праць, які концентрують увагу на політичному, економічному та національному житті українства міжвоєнної Польщі. Ці проблеми знайшли відображення у працях І. Васюти [1], Л. Зашкільняка [2], Л. Алексієвець [3], В. Меджецького та Є. Брацієвича [5], С. Макарчука [6] та К. Федевича [4]. Проте питання нелегальних українських мігрантів, які намагалися потрапити в Другу Річ Посполиту з території УСРР (з 1934 р. – УРСР), факти контрабандної торгівлі та шпигунсько-диверсійної діяльності на терені прикордоння досі залишаються малодослідженими. Сучасний етап розвитку української державності та історичної науки зокрема утверджує необхідність незаангажованого та неупередженого вивчення питання нелегальних переходів кордону Другої Речі Посполитої українцями у 20–30-і рр. ХХ ст. З огляду на це аналіз джерел, які розкривають сутність питання нелегальних міграцій на радянсько-польському кордоні видається актуальним напрямком історичних студій.

Метою наукової розвідки є комплексне дослідження нелегальних міграцій та порушення режиму радянсько-польського кордону і його вплив на посилення політичної напруженості між Польщею та СРСР періоду становлення та існування політичного режиму “санациї” у Другій Речі Посполитій. Для того, щоб досягти поставленої мети, ставимо перед собою наступні завдання: дослідити

наявну джерельну базу та виокремити характерні особливості ставлення державних структур Другої Речі Посполитої до нелегальних мігрантів з-за Збруча; окреслити основні етапи існування державного кордону між Польщею та СРСР в період “санації”, виокремити взаємовпливи між фактором кордону, його нелегальними порушеннями та політичною ситуацією в країні; проаналізувати явище нелегальної міграції, контрабандної торгівлі на радянсько-польському кордоні в означений хронологічний період.

Відповідно об’єктом дослідження є радянсько-польський кордон, як чинник ескалації конфлікту та політичної напруги між “санаційною” Другою Річчю Посполитою та СРСР. Предметом дослідження, у свою чергу, виступають нелегальні переходи радянсько-польського кордону впродовж 1926–1939 рр.

Факт урядового перевороту 1926 р. у розвитку відродженої Другої Речі Посполитої залишається знаковою подією з усіма її негативними наслідками та позитивами, а отже потребує подальшого вивчення, як в цілому нагромадженого у відновленій Польщі цінного досвіду національного та державного будівництва, наукове осмислення якого корисне для сучасного відродження держав Центрально-Східної Європи. Дослідження його є актуальним завданням історичної науки загалом.

В умовах перманентної політичної кризи 1925–1926 рр. та погіршення економічної кон’юнктури до влади шляхом державного перевороту повертається маршал Юзеф Клеменс Пілсудський (1867–1935), який безсумнівно володів величезним авторитетом воєначальника і фактичного творця незалежної Другої Речі Посполитої, а отже, міг розраховувати на широку суспільну підтримку. 12 травня 1926 р. польські війська, що підтримували наміри Ю. Пілсудського, пішли на Варшаву й після вуличних боїв зайняли місто, а вже 14 травня президент Станіслав Войцеховський і прем’єр Вінцети Вітос склали свої повноваження, аби уникнути можливого громадянського конфлікту [2; 3]. 31 травня 1926 р. на спільному засіданні сейму та сенату Польської республіки Ю. Пілсудського за більшістю голосів обрано президентом країни. Оскільки легітимізації перевороту було досягнуто, маршал відмовляється зайняти найвищу посаду країни, проте фактично контролює обраного 1 червня 1926 р. нового президента, ректора Львівської політехніки, свого давнього політичного союзника Ігнація Мосціцького, який перебуватиме на посаді з 1926 по 1939 рр.

Саме тому 1926 року в Польщі встановлено фактично авторитарний режим, який увійшов в історію під дефініцією “санації”, яка дослівно означає очищення та оздоровлення суспільства. Більшість істориків поділяють режим “санації” на два хронологічних періоди: режим “санації” за життя Ю. Пілсудського (1926–1935 рр.) та після його смерті (1935–1939 рр.). Цілями режиму “санації” виступали прагнення здешевлення держапарату; компенсувати слабкість країни, яка виникала внаслідок міжнаціональної ворожнечі; створення надпартійної авторитарної та жорсткої влади. Проголошено “наведення порядку”, боротьбу з корупцією та перевищенням владних повноважень, обмежено партійний та парламентський плюралізм, розширено повноваження виконавчої влади (2 серпня 1926 р. прийнято поправки до конституції – “Серпневу новелу”, яка урізала повноваження парламенту за рахунок розширення влади президента, який тепер міг розпускати обидві палати Сейму, видавати декрети, сила яких прирівнювалася до сили закону, мати важелі впливу на бюджетну політику) [1].

Наприкінці 1930-х рр., з погіршенням зовнішньополітичної ситуації, у польському суспільстві намітилася тенденція до національної консолідації. Уряд проводив заходи щодо формування громадської думки на підтримку режиму. Проводили масові патріотичні маніфестації проти реваншистських планів Німеччини на сході й за розширення польських кордонів. Аналізуючи режим “санації” в зовнішньополітичній сфері, варто зазначити, що в той період Друга

Річ Посполита претендувала на роль великої держави, попри те, що достатнього для цього рівня економічного й військового потенціалу так і не вдалося досягти. Відносини із сусідніми державами залишалися напруженими: тривали територіальні суперечки із Чехословаччиною (ЧСР) щодо Тешинської області, а також кордон із СРСР, затверджений Ризьким мирним договором 1921 р., дві сторони вважали лише тимчасовим компромісом, який мав зазнати перегляду на їх користь [2; 3; 5].

Радянсько-польський кордон (довжиною 1412 км [7, с. 218]) було прокладено з позиції цілковитого ігнорування етнографічної характеристики регіону, історичної традиції та економічно-господарської структури. Демаркаційні процеси повністю не брали до уваги національні інтереси українського населення (україномовне населення в 1931 р., згідно з офіційною статистикою Другої Речі Посполитої, становило 69,89% населення Волинського [6, с. 227] та 45,5% Тарнопольського воєводств [8]) й зумовлювалися межею дислокації військових з'єднань польської та Червоної армій.

У 20–30-і рр. ХХ ст. радянсько-польський кордон проходив декілька етапів свого розвитку, що відрізнялися як сукупністю визначальних характеристик режиму охорони державного кордону, так і міжнародним становищем у певний часовий період. Перший етап охоплює 1924–1932 рр. – період завершення формування структури державного кордону, який фактично збігся у часі з розгортання режиму “санації”. 12 вересня 1924 р. Міністерство військових справ Другої Речі Посполитої видало наказ про створення Корпусу охорони прикордоння (*Korpus Ochrony Pogranicza*) [9, s. 15], оскільки державна поліція не виправдала покладені на неї надії. Лише протягом 1924 р. відбулося 189 великих грабінжницьких нападів та диверсій у прикордонній зоні, 28 саботажних замахів і навіть напад на потяг, під час якого було пограбовано польського воєводу Станіслава Довнарівича (*Downarowicza*), біскупа Лозінського та сенатора Яна Вислоуха [7, с. 261; 10]. Це призвело до поступового обмеження міграційних потоків та товарообміну на Волині й фактичного припинення сполучення через кордон у Південному Надзбруччі. Тому на означеному етапі зростає масовість нелегальних переходів через кордон: 16 липня 1929 р. у Копичинецькому повіті “*za nielegalne przekroczenie granicy* (за нелегальний перехід кордону)” затримано 8 осіб [11, арк. 5], 31 серпня – 7 осіб [12, арк. 7], а у період від 7 до 14 вересня 1929 р. до рук поліції лише у цьому повіті потрапило 11 осіб [13, арк. 8–9].

Окрім цілеспрямованої роботи спецслужб як СРСР, так і Другої Речі Посполитої щодо вербування спеціальних агентів із населення прикордонних територій та фактору контрабанди, викликаного попитом радянської сторони на продукти харчування, матерію (“мануфактуру”), сукно можна виокремити, ще низку причин, які спонукали до нелегальних міграцій на радянсько-польському кордоні у 20–30-х рр. ХХ ст.: масова колективізація і розкуркулення (“Втікачі – це рештки українського “кулацтва” [14, с. 102–103], – писала “Свобода” від 11.06.1933 р.), конфіскація селянського майна та продуктів харчування різко контрастували з прагненням українського селянства до одноосібного землеробства і тому закономірно викликали опір, який часто виявлявся у спробах переходу радянсько-польського кордону. У тому ж номері емігрантської “Свободи” виокремлюється думка, що емоційно-психологічний фон, створений радянською дійсністю 30-х рр. ХХ ст. (“Скаржитись не можна – терор невиносимий. Кожний боїться власної тіні. Одинокий рятунок – втеча за кордон...”), як і репресії проти духовенства, стимулював міграції до Другої Речі Посполитої незважаючи на проведення урядової політики “пацифікації” українців Галичини [14, с. 102–103].

Також у цей період і далі не стихає контрабанда, цікаву інформацію щодо масштабів та складу нелегального товарообігу з Польщі в УСРР в околицях

Скали над Збручем подає краєзнавець В. Літкевич: “26 вересня 1928 року при переході державного кордону з контрабандним товаром прикордонниками було затримано жителів села (П'ятничани сучасного Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. – С. Г.) Милимуку Тихона Пантелеймоновича, Гординського Пилипа, Мостового Трифона та Свецького Мільона з таким товаром: хустки бавовняні Гаєра великі – 70 шт., хустки кашемирові, вовняні з пришитою шовковою бахромою – 34 шт., хустки кашемирові, вовняні з пришитою шовковою бахромою жовті – 2 шт., панчохи бавовняні, в'язані Глорія – 5 пар, тканина вовняна, кастор темно-синього кольору і чорна – 6 відрізів, тканина вовняна, бостон, темно-синього кольору – 1 відріз, тканина бавовняна, подвійна колумбія – 2 відріза, тканина вовняна, вісла темно-синього кольору – 1 відріз, тканина бавовняна, для штанів сірого кольору – 1 відріз, тканина бавовняна особливої виробки – 1 відріз, тканина напіввовняна, мексика, оливкового кольору – 3 відріза, шкіра хромово чорного кольору 2 шт., хустка бавовняна, Гаєра, мала 1 шт., хустки бавовняні бежеві – 2 шт., хустки вовняні вафельний 1 шт., тканина бавовняна одинарна 1 відріз. Всього на суму: 1550,30 руб.” [15, с. 114].

Станом на 1924 р. уже була розроблена система відомчих інструкцій, згідно з якою державний кордон поділявся на прикордонну лінію та сам кордон, який, у свою чергу, складався з прикордонної та власне лінії кордону. Лінія кордону простягалась на відстань чотирьох кілометрів від прикордонної лінії. Перебування у межах прикордонної лінії було суворо заборонено для всіх, крім осіб, що проживали на її території протягом 6 місяців або були постійними мешканцями означеної території (існувала також заборона на перебування в прикордонній зоні у нічний час від 22.00 до 4.00). В межах прикордонної лінії дозволялось перебувати представникам держапарату і військових відомств за умови наявності у них спеціальних посвідчень, а також іншим громадянам, які могли пред'явити дипломатичні чи закордонні паспорти або спеціальні посвідчення про дозвіл на перебування в межах прикордоння [16].

На лінії 30 км від кордону на термін від 1 до 3-ох років могло бути заборонено проживати особам, які були покарані внаслідок судового або адміністративного рішення за контрабанду чи незаконний перетин кордону. Наприклад, згідно записки коменданта повітової команди державної поліції у Збаражі (Тарнопольське воеводство) Людвіковського від 15 жовтня 1931 р. Г. Гершхон підлягав виселенню з 30-и кілометрової зони на 10 років (починаючи від рішення про виселення 31 травня 1928 р.), як особа, покарана за шпигунство ще у 1924 р. [17, арк. 19].

Початок 1930-х рр. ознаменувався масовими нелегальними міграціями внаслідок більшовицької політики колективізації та антирелігійної боротьби, що знайшло висвітлення в тогочасній українській пресі. Також у згаданий період прикордонні території ставали оперативним простором для діяльності спецслужб СРСР та Польщі, які мали на меті створення агентурної мережі для фіксування переміщень або дислокації військових, прикордонних з'єднань супротивника. Часто вербування спецслужбою ставало причиною неодноразового нелегального переходу кордону. Показовою у цьому плані є справа К. Дольського. 26 лютого 1931 р. уродженець сучасної Хмельниччини на позивний “Хімік” зізнається у тому, що його було завербовано начальником ГПУ у Кам'янці-Подільському Н. Дергачовим, щоб той здійснював “szpiegostwo na rzecz Rosji Sowieckiej”. Агент шляхом грошової виплати мав створити агентурну мережу із особисто знайомих йому осіб (попередньо затверджених радянськими спецслужбами) у містечку Скала над Збручем, яке було центральним пунктом у контрабандній торгівлі Південного Надзбруччя. Для виконання завдання Дольський вісім раз перетинав державний кордон, щоразу звітуючи про свою діяльність. Проте агент

не зміг завербувати купця зі Скали Гауснера, який власне і проінформував польську сторону про шпигуна [18, арк. 2–16]. Про подальшу долю “Хіміка” дізнаємося із замітки у газеті “Свобода” від 29 жовтня 1931 р.: “перед окружним судом у Чорткові відбулася розправа проти Каетана Дольського, обвинуваченого в злочині шпигунства. Його засудили на 5 літ тяжкої тюрми” [19, с. 1].

Кількість документації Корпусу охорони прикордоння щодо підозр у шпигунстві зростатиме [20, арк. 7, 11, 18–29], аж поки у 1932–1933 рр. не буде зафіксовано нову потужну хвилю нелегальної міграції, викликаній колективізацією та голодом. Слід відзначити, що КОП також мав розгорнуту шпигунську мережу на території УСРР (УРСР), принаймні про передачу якоїсь таємної інформації розвідувального характеру свідчать листи поручика Яна Уріяша з референтури другого відділу Стражі кордону (Referatu “W” Oddziału P SG) до шефа розвідки КОП майора Тадеуша Шкіндера (датованих травнем-червнем 1936 р.) у справі вказівок з пошуку поштової скриньки на трасі Київ – Чернігів та стосовно контактової скриньки “skrzynki kontaktowej U-2” на Васильківському шосе під Києвом [21, с. 332].

Отже, початок 1930-х рр. ознаменувався не лише посиленням авторитарних тенденцій політичного режиму “санаційної” Другої Речі Посполитої, а й масовими нелегальними міграціями внаслідок більшовицької політики колективізації та антирелігійної боротьби, що знайшло висвітлення в тогочасній українській пресі. “На кордоннім відтинку між Раковом та Ізяславом втік до Польщі вчитель Маріянський з села Борисова та ще 4 селян... В селі Чучаві Великій нагромадилося вже зверх 40 втікачів. Усі вони оповідають жахливі історії про большевицькі практики” [22, с. 1], – повідомляла видана у Джерсі-Сіті емігрантська газета “Свобода” від 26 квітня 1930 р. Тут читаємо спогади молодого юнака, у якого відділ ДПУ “найшов сховане під стріхою збіжа, після чого батька і матір розстріляно на очах їх дітей”, а молодшу сестру застрелено при перетині кордону. У зв’язку з подібними розповідями втікачів та їх важким матеріальним становищем (“вони втікаючи... не могли взяти з собою навіть шматка хліба”), кореспондент статті помічає, що “поліське селянство, навіть те, яке ставилось до більшовиків прихильно... тепер палає крайньою ненавистю до “робітничо-селянської” влади на Україні” [22, с. 3].

Емігрантському виданню передують публікації в періодичному виданні “Діло” від 23 березня 1930 р., де впадає в око коротке повідомлення “Збігці із СРСР” про втечу до Польщі вчителя Маріянського та чотирьох селян з Борисова [23, с. 3]. Автор газетної публікації наприкінці статті наводить слова втікачів, які стверджували про близькість народного повстання в СРСР. Порівняння цих даних яскраво свідчить про єдине або спільне джерело інформації для означених видань. Проте, варто відзначити, що вірогідність масового народного повстання на Радянській Україні фактично не викликає сумнівів, якщо взяти до уваги частоту локальних виступів та публікацій про селянські заворушення та масові втечі у західноукраїнській пресі. “В 1930 р. ДПУ зафіксувало в Україні 4098 масових виступів, тобто майже 30% загальної кількості селянських виступів в СРСР”, – підрахував В. Васильєв у статті “Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.)” [25, с. 142]. Радянська влада чудово розуміючи небезпеку такого виступу вдалась до радикальних дій, які не залишила непоміченими західноукраїнська преса та громадськість. Особливо такий стан справ в УСРР контрастував стосовно політики “санації” у Волинському воєводстві, яку уособлював прихильник польсько-українського порозуміння та, поряд із тим, один з творців “сокальського кордону”, активний популяризатор залучення українців до місцевого самоврядування і колишній член уряду УНР волинський воєвода Генрик Юзевський (Józewski) (1928–1929, 1930–1938) [6, с. 233].

Хронологічно наступним та водночас найтрагічнішим був другий період існування “збручанського” кордону в часі існування режиму “санациї” під керівництвом сподвижників Ю. Пілсудського (з 1935 р.), який можна локалізувати між 1933 та 1939 рр. Найбільш стисло та інформативну характеристику ситуації цього періоду на радянсько-польському кордоні надає український адвокат, журналіст і громадський діяч Степан Баран у статті “З нашої трагедії за Збручем”, надрукованій на першій шпальті газети “Діло” 21 травня 1933 р. Адвокат, який мешкав тоді у Тернополі, повідомляв, що “особистих взаємин між нашим громадянством у Галичині чи на Волині і нашими коннаціоналами (з чеської “konpacionál” – особа тієї самої національності) над Дніпром нема сьогодні зовсім” [26, с. 1]. “Сьогодні східна сторона Збруча виглядає на справжню воєнну лінію, через котру, тяжко перекарається цивільній людині навіть серед ночі”, – повідомляє С. Баран, покликаючись на розповіді біженців, яким все ж вдалось подолати “ризьку межу” [25, с. 1].

3 серпня 1933 р. у повітовому старостві м. Борщів було складено протокол у справі нелегальної втечі з УСРР до Польщі розкуркуленого О. Бодєка та Т. Гаврилюка разом із сім’ями [27, арк. 9]. Онуфрій Бодєк, разом із дружиною (обом на той час виповнилось по 75 р.), сином, невісткою та онуком, у спілці з родиною Гаврилюків, яка налічувала 6 осіб, здійснили успішну спробу нелегальної міграції. 25 липня 1933 р. вони перейшли кордон у районі с. Підпилип’я Орининського району “z powodu panującego [w ZSRR] głodu i prześladowania politycznego (з приводу пануючого [в СРСР] голоду і політичного переслідування)” та під загрозою виселення у східні райони РСФРР [27, арк. 9]. Документи свідчать, що польська влада згодом скерувала родину Бодєків на поселення в Буцацький повіт [28, арк. 19], тобто подалі від кордону, як потенційно небезпечний для державної безпеки осіб.

Яскраві дані щодо масовості міграцій з цього приводу наводить Т. Снайдер, який вважає, що: “йшли цілі села: піднявши церковні хоругви, хрести або просто чорний прапор, люди вирушали на захід у бік кордону. Тисячі людей перебралися до Польщі... [29, с. 41]”. Варто зауважити, що сьогодні вкрай важко оцінити вірогідність та вичерпність таких даних, особливо беручи до уваги жорстокість радянського законодавства (закон “О дополнении положения о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления) статьями об измене Родине” від 8 червня 1934 р. постановляє, що: “измена Родине, т.е. действия, совершенные гражданами Союза ССР в ущерб военной мощи Союза ССР, его государственной независимости или неприкосновенности его территории, как то: шпионаж [...] бегство или перелет за границу, караются высшей мерой уголовного наказания – расстрелом с конфискацией всего имущества, а при смягчающих обстоятельствах – лишением свободы на срок 10 лет с конфискацией всего имущества” [30]) і дію прикордонників, проте певну інформацію про чисельність нелегальних мігрантів ми все ж маємо, наприклад, можемо вдатися до офіційної статистики КОП, зокрема, Станіслав Фалькевич [31] у книзі присвяченій другій річниці діяльності корпусу на східному кордоні Другої Речі Посполитої (1925–1926 рр.) вказує на те, що за нелегальний перехід кордону з СРСР до Польщі затримано 15758 осіб. Францішек Ямка-Коперський [32] у пам’ятному виданні до третьої річниці (1926–1927 рр.) діяльності Корпусу охорони пограниччя зазначав, що 9509 осіб при здійсненні нелегальної міграції з УСРР до Республіки Польща потрапили до рук прикордонників.

Аналіз цих та інших офіційних документів, створених силовими відомствами міжвоєнної Польщі або СРСР, варто здійснювати, очевидно, із поправкою на те,

що їх творці розцінювали будь-який опір як прояв ворожості щодо своєї влади на окупованих українських землях. Природно, що вони намагалися зобразити потік нелегальних мігрантів, як сіру, “контрреволюційну, петлюрівську” або “бандитську”, “шпигунську” або контрабандну масу осіб, заражених вірусом “буржуазного націоналізму” чи більшовизму (зміна трактувань залежала від того, яка сторона фіксує нелегальний перехід – СРСР чи Друга Річ Посполита). Для прикладу наведемо уривок однієї із статей Кам’янець-Подільської газети “Червоний кордон”, у якій описується епізод протистояння з нелегальними мігрантами очима радянського прикордонника: “Чекаю – кого, чого? Звісно – контрабанди, контрабандистів та іншої гидоти [...] Дві якісь людини спускаються з гори, до низу. Ось уже в низу, в кількох кроках від мене. Зразу ж підіймаюся! Клацаю затвором і кричу, що є сили: “Стій!” – Не стають. – Стій, – стрілятиму! – Тікають. Стріляю раз – тікають. Вистрілив просто в них уже. Один упав [...] Помер якоюсь гидкою, безславною смертю” [33, с. 4].

Пропонований аналіз явища нелегальних міграцій на радянсько-польському кордоні у 20–30-х рр. ХХ ст. дає змогу прослідкувати певний алгоритм у існуванні “збручанської границі”: внутрішньополітичні, соціально-економічні зміни у СРСР викликали активізацію нелегальної міграції, яка, у свою чергу, супроводжувалася зростанням суворості режиму охорони державного кордону та його фактичним закриттям. Проглядаючи шпальти міжвоєнної західноукраїнської преси, можемо зробити висновок про те, що збручанський кордон, проходячи річковим каньйоном, був оснащений таємними сховками, дротяними загорожами і кулеметними точками. У номері від 25 березня 1930 р. газета “Діло” повідомляє про посилення прикордонного режиму: “Що три тижні змінюють старшин і підстаршин [...] вістки про те, що більшовики вивозять всіх неприхильних собі підтверджуються [...] Також зміщено прикордонну сторожу з польського боку”. Далі наводяться особливості “радянського життя” прикордонного села: “Тепер селянам відібрано землю цілком, забрано інвентар [...] не можна по своїх хатах навіть варити їсти. На це є збудована в селі спільна кухня. Неділю скасовано. Свята також. Днем відпочинку призначено п’ятницю, але і в цей день працювали до год. 11-ої перед полуднем” [34, с. 3]. Навколо прикордонних сіл розпочалось зведення загорож, залишки яких можна побачити досі (наприклад у селі Чорнокизинці Кам’янець-Подільського району Хмельницької області).

“Граница СССР должна быть закрыта для контрреволюционеров и контрабандистов во что бы то ни стало”, – полюбляв повторювати Микола Бистрих (керівник прикордонних військ ДПУ УСРР у 1921–1931 рр.), цитуючи доповідь Фелікса Дзержинського на II з’їзді політруків ДПУ у 1923 р. [35, с. 20]. Проте, докорінний злам традиційних економічних відносин на селі, штучний голод 1932–1933 рр. та наростання репресій створювали ситуацію безвиході – такі змушували українців знову випробувувати на міцність західний кордон УСРР(УРСР) із Другою Річчю Посполитою, знову і знову протягом усього третього етапу його існування (1933–1939). Чимало з них потрапляли до рук польських прикордонників, їх свідчення, записані в протоколах, дають картину масових втеч перед страхом голоду та репресій.

Нелегальні мігранти здійснювали цей крок, розуміючи, що по той бік Збруча можуть розраховувати лише на допомогу місцевого населення. Так, Ігор Скочиляс наводить приклади приходу біженців до села Окопів Борщівського повіту (сім’я в складі чоловіка, жінки і двох малих дітей), де лише своєчасне втручання місцевих громадських активістів перешкодило староству депортувати “збігців” назад до СРСР. Водночас до Вигоди того ж повіту прийшла сім’я із п’яти осіб, яких польські чиновники прийняли рішення виселити до СРСР, і вони були відправлені назад до Збруча. В останній момент, завдяки активній

діяльності мешканців повіту, була зупинена передача біженців у розпорядження радянської сторони [14, с. 96–103].

“В Борщеві їм [біженцям] не вільно було оставати, або їх транспортують зараз назад на другий бік, а як на просьби місцевого українського громадянства і при їх грошовій допомозі дозволяють збігцям оставати, то відсилають їх до (староства) Борщева. Там знов наші люди роблять коштовні старання й збігців висилають десь далше на поселення”, – читаємо у “Документі з інформацією про життя в селі Скала” із фондів Електронного архіву визвольного руху. Анонімний автор документу повідомляє про небажання польської влади приймати біженців з УРСР та їх примусову видачу радянським прикордонникам: “Так послідніми часами перейшло через Борщів з виш 250 родин. Де поділися і кілька їх було обіцяв мені вивідатися др. Чировський (адвокат – С. Г.) мотивуючи це перед староством тим, що українці хотіли би дати тим збігцям якусь допомогу зважаючи на все бувають случаи де збігців кують, збирають на фіру і відвозять назад до Скали й передають на другий бік. Довозять до середини Збруча, а там відбирає їх більшовицька сторожа і патрулі. Діються при тім грозою проймаючи сцени й недавно крик, плач дітей, таки урятував людей від повороту на другий бік, а українці борщівчани мусіли взяти на себе доволі великі кошти получені з [...] фондів що збираються на жертви Голодууючій Україні, щоб давати поміч у таких випадках” [36].

14 березня 1934 р. датовано звернення до борщівського адвоката Володимира Чировського від “Львівського ділового комітету рятунку України” у відповідь на його повідомлення про масові втечі з УРСР. Лист містить пораду щодо створення місцевого комітету допомоги біженцям (оскільки недоцільно курувати кожну справу зі Львова), який мав збирати інформацію про “стан за Збручем [...] зглядно нам ті матеріяли прислати в цілі їх дальшого використання” [37]. Про серйозність проведеної роботи свідчить той факт, що було розроблено навіть спеціальну форму протоколу для опитування біженців з УРСР. Документ зокрема містив питання, що передбачали з’ясування особистих даних біженця від голоду, місцевість походження, тривалість періоду голодування, його характеристику. Також наприкінці питальника міститься комплекс запитань, які мали з’ясувати масштаби поширення голоду на території УСРР (УРСР), виявити “чи були випадки смерти від голоду” та “чи були випадки людоїдства?” [38].

Отже, тому в закритості кордону неважко прослідкувати вигоду для радянської та польської (особливо в умовах прийняття нової конституції 1935 р., за якою президент відповідальний лише “перед Богом та історією” [5, с. 237] набував фактичної повноти влади) держав, адже такий стан справ забезпечував ефективність пропаганди за умов відсутності порівняльного аналізу економічного, соціального та політичного становища із ситуацією за кордоном. Проте, явище закритості кордону, неприхованого насилля над сільським населенням та місцевою інтелігенцією, які західні українці чи не щодня спостерігали по той бік кордону, мали й інше трактування. Під впливом постійної прикордонної напруги, гальмування національного та економічного життя, спираючись на аналіз свідчень втікачів з УСРР прикордонне українство стало придатним ґрунтом для радикалізації суспільної свідомості. У цих місцевостях максимальної сили набували антирадянські настрої та формувалися зародки українського національного суспільства, що виявляється в утворенні громадських організацій (допомогових комітетів), які були покликані сприяти втікачам з-за кордону, надавати посильну допомогу радянському українству. Також негативне сприйняття населенням політики і діяльності радянської влади сприяло спробам українсько-польського порозуміння, особливо на Волині, ініційованого “санаційним” режимом, населення часто ставилося позитивно або нейтрально до заходів уряду Другої Речі Посполитої з ізоляції комуністичних

діячів (наприклад, у створеному в 1934 р. ізоляторі для політичних ув'язнених Береза Картузька) і їх впливу на суспільство, підтримувало заходи щодо посилення охорони кордону з СРСР (за винятком політики КОП і державної поліції щодо нелегальних мігрантів). Власне тому нелегальні міграції на радянсько-польському кордоні, причини, що зумовили це явище та вплив “збігців” з-за Збруча на західноукраїнський соціум, які досі концептуально не вивчалися є новим перспективним напрямом для історичних досліджень.

Отже, процес посилення охорони державного кордону видається закономірним, якщо брати до уваги процеси радянського державного будівництва, політику Другої Речі Посполитої більшовицького керівництва щодо українського національного руху та державотворчих процесів в соціумі. Інформаційний вакуум на державному кордоні давав зелене світло ідеологічному впливу на українське населення, обмеженість економічної взаємодії сприяла формуванню централізованих внутрішньодержавних господарських зв'язків. Можна підсумувати, що подібна схема функціонування державного кордону не лише не брала до уваги національно-політичні, економічні потреби українського народу, а й використовувалась владою для поглиблення внутрішніх українських протиріч, гальмувала сам процес формування політичної нації. Саме тому фактор впливу кордону на формування ментальності, консолідації розділеного національного організму в умовах окупації тоталітарною (СРСР) та авторитарною (“санайна” Польща) державами української території є актуальним напрямком для проведення подальших дослідницьких історичних студій.

Список використаних джерел

1. *Васюта І. К.* Політична історія Західної України (1918–1939) / І. К. Васюта. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с. 2. *Зашкільняк Л.*, Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 3. *Алексієвець Л.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 рр. / Леся Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 4. *Федевич К.* Галицькі українці у Польщі. 1920 – 1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920 – 1930-ті рр.) / К. Федевич. – К.: “Основа”, 2009. – 280 с. 5. *Polska – zagry dziejów* / red. Włodzimierz Mędrzecki i Jerzy Bracisiewicz, przekład Iwan Swarnyk. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. – 368 s. 6. *Макарчук С.* Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) / С. Макарчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2008. – Вип. 17. – С. 226–238. 7. *Dominiczak Henryk.* Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów: 966–1996 / H. Dominiczak – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 1997. – 409 s. 8. *Drugi Powszechny Spis Ludności 1931.* Województwo tarnopolskie. 9. *Święk Henryk.* Działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w systemie bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej / Henryk Święk // Almanach (Actual Issues in World Economics and Politics), [Електронний ресурс]. – 2010. – Vol. 5. – Issue 1. – Pages 5–16. – Режим доступу: <http://econpapers.repec.org> 10. *Мельников И.* 1924 год. “Рельсовая война” в Западной Беларуси [Електронний ресурс] // Историческая правда [сайт]. – Режим доступу: <http://www.istravda.ru/bel/research/6160/> 11. *Державний архів Тернопільської області* (далі – ДАТО). – Ф. 281. – Оп 1. – Спр. 128. – Арк. 5. 12. ДАТО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 7. 13. ДАТО. – Ф. 2 81. – Оп 1. – Спр. 128. – Арк. 8–9. 14. *Скочиляс І.* Свідчення жителів Борщівщини про голодомор і репресії на Радянській Україні / І. Скочиляс // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1994. – Випуск п'ятий. – С. 96 – 103. 15. *Літкевич В. С.* Історія села П'ятничани. Хмельницька область, Чемеровецький район (1493 – 1960 роки). – К.: Сучасний письменник, 2011. – с. 114. 16. *Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku №13 dnia 24 marca.* – Łuck: Druk.Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1924 г.–4 s. 17. ДАТО. – Ф. 316.– Оп. 1. – Спр. 349. – Арк. 18. 17. ДАТО. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 2–16. 19. *Свобода.* – 1931. – Ч. 249. – 29 жовтня. – С. 1. 20. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1887. – Арк. 7, 11, 18–29. 21. *Jablonowski M.* O Niepodległą i granice. T. 4, Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów. – Warszawa-Pułtusk, 2001 (wspólnie z : Wydziałem Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego). – 332 s. 22. *На*

радянсько-польському кордоні // Діло. – 1930. – 22 березня. – С. 3. 23. *Збігці* із СРСР // Діло. – 1930. – 23 березня. – С. 3. 24. *Противбольшевицький терор* // Свобода. – 1930. – 26 квітня. – С. 25. *Васильєв В.* Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 31. – С. 140–150. 26. *Баран С.* З нашої трагедії за Збручем / С. Баран // Діло. – 21 травня. – 1933. – Число 128. – С. 1. 27. *ДАТО.* – Ф. 231. – Оп.1. – Спр. 2113. – Арк. 9. 28. *ДАТО.* – Ф. 231. – Оп.1. – Спр. 2113. – Арк. 19. 29. *Снайдер Т.* Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / Т. Снайдер. – Київ: Грані-Т, 2011. – 448 с. 30. *Собрание* законов СССР. – 1934. – № 33. – с. 255. 31. *Korpus* Ochrony Pogranicza: w drugą rocznicę objęcia służby na wschodniej granicy Rzeczypospolitej. 1925–1926 / Red. S. Falkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Oficerów i Szeregowych Korpusu Ochrony Pogranicza, 1926. – S. 10–11. 32. *Korpus* Ochrony Pogranicza: w trzecią rocznicę objęcia służby na wschodniej granicy Rzeczypospolitej. 1926–1927 / Red. F. Jamka-Koperski. – Warszawa: Wydawnictwo Oficerów i Szeregowych Korpusu Ochrony Pogranicza, 1927. – S. 11–13. 33. *Червоний* кордон. – 1924. – 14 вересня. – Ч. 40. – С. 4. 34. *По* тім боці Збруча // Діло. – 1930. – 25 березня. – Число 66. – С. 3. 35. *Пограничники.* Сборник (Жизнь замечат. людей. Серия биограф. Вып. 10(532). – М.: “Молодая гвардия”, 1977. – 384 с. 36. *Документ* із інформацією про життя в селі Скала [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12411/> 37. *Повідомлення* Громадського комітету рятунку до Володимира Чировського про потребу організації повітового комітету допомоги біженцям у Боршеві від 14.03.1934 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12487/> 38. *Анкета* складання протоколів біженців із УССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12409/>

Сергей Гуменный

НЕЛЕГАЛЬНЫЕ МИГРАЦИИ НА СОВЕТСКО-ПОЛЬСКОЙ ГРАНИЦЕ В УСЛОВИЯХ РЕЖИМА “САНАЦИИ” ВО ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ (1926–1939)

Статья посвящена малоисследованному вопросу нелегальных миграций украинского населения с территории УССР во Вторую Речь Посполитую в период “санации” 20–30-х гг. XX в. Особое внимание обращено на малоизвестные эпизоды противостояния “беженцев из СССР” с органами охраны государственной границы межвоенной Польши – Корпусом охраны пограничья (КОП), государственной полицией и советскими охранниками “збручанской границы”.

Ключевые слова: беженцы, нелегальные мигранты, советско-польская граница, Корпус охраны пограничья, Вторая Речь Посполитая, “санация”, Тарнопольское воеводство, УССР.

Serhii Humennyi

ILLEGAL MIGRATION IN THE SOVIET-POLISH BORDER UNDER THE REGIME OF “SANATION” IN THE SECOND POLISH REPUBLIC (1926–1939)

The article deals with the understudied issue of the illegal migration of Ukrainian population from the territory of the USSR to the Second Polish Republic in the period of “sanation” in the 20–30s of XX century. Special attention is paid to the little-known episodes of the struggle of “refugee from the USSR” with the bodies of protection of the state borders of interwar Poland – Border Protection Corps (COP), the state police and the Soviet guards “Zbruch border”.

Key words: refugees, illegal migrants, the Soviet Polish border, Border Protection Corps, Second Polish Republic, “sanation”, Tarnopol Voivodeship, Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR).